

סקירת ספרים

קומוניזם נגד ציונות בארץ-ישראל – הרהורים על מחקר חדש ובעייתי

בנימין פינקוס

שמואל דותן, אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ-ישראל, שבנא הסופר, כפר-סבא 1991

הקומוניזם העולמי בכלל וזה של ברית-המועצות בפרט עורר, וכנראה עוד ימשיך לעורר תקופה ארוכה, התעניינות ציבורית ואינטלקטואלית רבה ופרסום מחקרים ופובליציסטיקה לרוב, שהרי מדובר בהשפעה עולמית שקבעה, יחד עם הפשיזם והנאציזם, את אופיה הטראגי והמחריד של המאה העשרים.

מיליוני בני-אדם משכבות ציבור שונות, מחוגים אינטלקטואליים רבגוניים ביותר וברוב ארצות תבל, נעו תקופה ארוכה כסהרוריים וכמכושפים בקסמי שווא אחר האידיאולוגיה המשיחית, הטוטאלית והאוטופית בה' הידיעה, וגם היו מוכנים לשלם עבור נאמנותם לאידיאולוגיה זו והגשמתה הבלתי-אפשרית את המחיר היקר ביותר - חייהם. בשל מצבם המיוחד כמיעוט דתי, אתני או לאומי, שאיפתם עתיקת הימים של היהודים לצדק אבסולוטי ודהירתם הבלתי-מרוסנת לרדיקליזם פוליטי מילאו תפקיד חשוב ולעתים אף מכריע בקומוניזם הסובייטי ואף הבינלאומי, ובכך פגעו בעצמם, בעם היהודי ובעולם כולו.

התמוטטותן של ברית-המועצות ושל המדינות הקומוניסטיות במזרח אירופה בשנים 1989-1991 לא שמה קץ, כפי שסוברים בטעות רבים, לתופעה זו, לא בשל העובדה שעדיין שרירים וקיימים בעולם משטרים קומוניסטיים דוגמת סין, צפון-קוריאה וקובה, או משום שמפלגות קומוניסטיות ממשיכות להתקיים בארצות שונות, כולל ישראל, אלא בשל הצורך ה'טבעי' בקיום אידיאליים נשגבים בחברה האנושית - שמנהיגי המפלגות והארצות הקומוניסטיות ניצלו למטרותיהם בצורה מחפירה במשך תקופה כה ארוכה - ובשל השאיפה עתיקת הימים והבלתי-נלאית לשוויון, לצדק, לחירות - להומניזם.

קשה לומר שהקומוניזם הישראלי עמד אי-פעם במרכז ההתעניינות הציבורית והפוליטית, שהרי מדובר ללא ספק בתופעה שולית בחיי היישוב היהודי והערבי כאחד. יחד עם זאת, הקומוניזם הארץ-ישראלי, במיוחד בגלגולו היהודי, בשל היותו בעצם טבעו אַפְרָצִיָה בתוך אַפְרָצִיָה - רוצה לומר: תופעה חריגה במציאות היישוב

ותוצר של אנומליה יהודית כפולה ומכופלת המולידה לעתים תופעות חולניות – עורר סקרנות אינטלקטואלית בקרב חוקרים יהודים וערבים ויצר היסטוריוגרפיה מתרחבת, המגיעה לשיאה בשנות השבעים והשמונים, שהמחבר מתעלם ממנה משום־מה כמעט לחלוטין.

ד"ר שמואל דותן, שאינו חוטא בצניעות יתרה, קובע נחרצות, כבר במשפט הראשון של ההקדמה לספרו: 'ספר זה מבקש לספר, לראשונה, את הסיפור הכמוס ביותר בתולדות ארץ־ישראל במאה העשרים, ומסתבר גם המדהים ביותר: דבריימי המפלגה הקומוניסטית על ארגוני העזר שלה וקבוצות שפרשו ממנה, מיסודה, ב־1919, ועד לסיום הפרק הראשון בקורותיה שנחתם ב־1948'¹ [ההדגשות שלי – ב"פ].

במקום אחר בהקדמה הוא מדגיש שוב: 'בספר שלפנינו מוצגות העובדות, ברובן, בפעם הראשונה, ודבר זה ניכר גם ממספרן הרב של ההערות ומשיעורן של המובאות'.² יתר על כן, את כל ההיסטוריוגרפיה של המפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית שקדמה לו פוטר המחבר במשפט כוללני וסתמי זה:

אולי אין זה מפתיע שמי שלא הבינו את גודל הקושי הזה וקודם כל סופרים [כך!:] ערבים רבים כמו מוסא אל־בדיירי, האני חוראני וסמיח סמארה, המתקשים בידיש, בגרמנית ואפילו בעברית – נמצאו גם כמי שאצה להם הדרך להתמודד עם הנושא שלפנינו בלא שהבינו שהמקורות הערביים המצויים בידם אינם תופסים יותר מעשרה אחוזים מסך כל המקורות הנוגעים לתולדות המפלגה, וככל שמדובר בשנות העשרים אין שיעורם יותר משניים־שלושה אחוזים.³

קביעות פסקניות ופולמוסניות אלה של המחבר דורשות בירור. אין ספק שספרו של דותן הוא המחקר המלא, המבוסס והטוב ביותר בהשוואה למחקרים אחרים שנכתבו עד עתה על תולדות המפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית, והרי זה אך טבעי שכך זה צריך להיות, אחרת לא היתה כל הצדקה לעמול שנים כה רבות, כפי שמעיד המחבר,⁴ כדי לספק ספר נוסף שאינו מחדש דבר. ואכן הוא מחדש. אם נתעלם כאן מהתיאוריות ומהמחקרים החלקיים העוסקים בקומוניזם הארץ־ישראלי, שפורסמו בכתבי־עת סובייטיים ובקובצי מאמרים, שהמחבר כלל לא השתמש בהם בשל אי־שליטתו בשפה הרוסית, הרי הספר הראשון, החלוצי במלוא מובן המלה על תולדות המפלגה הקומוניסטית בישראל הוא של ג.ז. ישראלי,⁵ שפורסם ב־1953 – כנראה לא במקרה, שהרי זו שנת השיא של מלחמת החורמה שניהל סטלין נגד העם היהודי והציונות, ובעת ובעונה אחת של המאבקים החריפים שניהלו דוד בן־גוריון ומפא"י נגד הקומוניזם והשמאל הישראלי. מאחורי השם

1. ש' דותן, אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ־ישראל, כפר־סבא 1991.

2. שם, עמ' 11.

3. שם, שם.

4. שם, עמ' 15.

5. ג.ז. ישראלי, מפ"ם–פ.ק.פ.–מק"י: קורות המפלגה הקומוניסטית בישראל, תל־אביב תשי"ג.

המושאל הסתתר פרופ' ולטר לקוויר,⁶ חוקר צעיר שבמרוצת הזמן נתבלט כחוקר ברית-המועצות והמזרח התיכון. שמואל דותן לא ראה לנכון להזכיר כלל ספר חשוב וחלוצי זה, המבוסס על חומר עובדתי רב (אם כי לא ארכיוני), והוא הסתפק בציטוט חד-פעמי ממנו. מ'הסופרים הערבים' שהוא מזכיר בהקדמה בזלזול לא מוצדק, נתייחס כאן רק לאחד מהם, מוסא אל-בדיירי.⁷ ספרו, המבוסס על חומר ארכיוני, תיעוד בעל-פה, ספרות זכרונות ועיתונות, מהווה ללא ספק צעד חשוב קדימה בחקר הקומוניזם בארץ-ישראל, ובמיוחד בכל הנוגע לצד הערבי במפלגה הקומוניסטית ולקשרים בינה לבין הקומאינטרן וברית-המועצות. ודווקא עניין זה, כפי שנראה בהמשך, הוא אחת מנקודות התורפה בספרו של דותן. מוזרה במיוחד התעלמותו של דותן ממחקרה של סונדרה מילר-רובינשטיין,⁸ ששלושה רבעים ממנו מוקדשים לשנים 1919-1948, מנקודת ראות היסטורית של אנשי מדע המדינה. כמו-כן, דותן לא מתייחס כלל למחקרים אחרים העוסקים בהיבטים השונים של הקומוניזם הארץ-ישראלי. נזכיר כאן רק את החשובים ביותר: יעקב חן-טוב, המלמד באקדמיה הצבאית האמריקנית בגרמניה, כתב דוקטורט באוניברסיטת ברנדייס, ואף עיבד אותו לספר, על הקומוניזם והציונות בארץ-ישראל בשנות העשרים, והוא מקדיש בו מקום חשוב למדיניותו של הקומאינטרן בארץ-ישראל וליחסה של היבסקציה למפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית - נקודת תורפה שנייה בספרו של דותן. רן מרום כתב דוקטורט באוניברסיטת ג'ורג'טאון על הנושא החשוב של היווצרות היחסים המורכבים בין רוסיה הסובייטית לבין היישוב והקומוניסטים בו בשנים 1917-1921.⁹ ואילו בגרמניה כתב מ' אופנברג דוקטורט על תקופה נרחבת יותר.¹⁰

לעומת לקינה זו בתחום ההיסטוריוגרפיה ניצל המחבר היטב את כל החומר הרלוונטי מספרות הזכרונות של קומוניסטים ישראלים לשעבר. הבעייתיות של חומר זה ידועה

6. לפי עדותו של ד"ר בנימין אליאב הוטל על ולטר לקוויר להכין מחקר על המפלגה הקומוניסטית הישראלית, שנגדה, כאמור לעיל, ניהל בן-גוריון מאבק - גם משפטי - חריף, כדי שאפשר יהיה להשתמש בו בעת הצורך. ראיון ושיחות עם ד"ר אליאב בשנים 1971-1972 בקשר להכנת מחקרי: תחייה ותקומה לאומית: הציונות והתנועה הציונית בברית-המועצות 1947-1987, בהוצאת המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר [בדפוס].

7. המחבר אינו מצטט בהערות (המשמשות גם כביבליוגרפיה) אלא רק בדף הקיצורים של שמות ספרים ולקטים, ראה: דותן, עמ' 526. כמו-כן הוא מביא רק את ההוצאה הערבית: תַטְנַר (א)ל חַרְכָּה (א)ל עַמְאֵלְיָה אל-עַרְבִיָּה פִי פִלְסְטִין (התפתחות תנועת הפועלים הערבית בפלסטין), ירושלים 1979; M. Budeiri, *The Palestine Communist Party 1919-1948*; Arabs and Jews in Struggle for Internationalism, London 1979

8. S. Miller Rubenstein, *The Communist Movement in Palestine and Israel 1919-1948*, Boulder-London 1985

9. R. Marom, *Soviet Russia and the Jewish Communists of Palestine: 1917-1921*, Ph.D. Thesis, Georgetown University, Washington DC 1975

10. M. Offenber, *Von zionismus zun Internationalismus: Der entstehungsprozesses der Kommunistischen Partei Palestinas (PKP), 1919-1924*, Ph.D. Thesis, Freie Universität, Berlin 1974

היטב, ודוגמה טובה לכך יוכלו לשמש ספריו של יוסף ברגר-ברזילי, מראשי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית בשנות העשרים ומפקידיו הבכירים של הקומאינטרן במזרח התיכון.¹¹ משיחות שערכתי עם ברגר-ברזילי התברר לי שהוא ניתן בזיכרון סלקטיבי למדי וביכולת בלתי-רגילה 'להסדיר' עובדות לצרכיו בקונסטלציות היסטוריות שונות. על כן נחוצה הצלבה מלאה עד כמה שאפשר בין ספריו וזכרונותיו לבין תיעוד אחר של אותו נושא, כדי שאפשר יהיה ליצור תמונה מאוזנת וקרובה יותר לעובדות.

בקשר לתיעוד בעל-פה, המהווה יסוד תיעודי חשוב במחקר שלפנינו, שהרי המחבר מקיף רשימה של 172 'עדויות' (120 של 'קומוניסטים', 14 של 'הפריפריה' - ואגב, רצוי היה להשתמש במושג המקובל בספרות המדעית: 'נלווים' - ו-38 'אחרים'). לא ברור כלל אם מדובר בראיונות שערך המחבר, ואם כן, חשוב היה לציין מתי נערכו ולהבדילם מעדויות מסוגים אחרים, שהגיעו למחבר בדרכים אחרות.

המחבר עשה שימוש מלא בחומר התיעודי הכתוב מכנסי המפלגה למיניהם ומהפרסומים של מנהיגיה ופעיליה, אולם השימוש בחומר הקומאינטרני והסובייטי הרבגוני שפורסם הוא יחסית מועט, ועל כן נעלם האפקט ההשוואתי החשוב, כפי שעוד נראה להלן.

הנקודה הקרדינלית במיוחד בדיון במקורות הספר היא החומר הארכיוני הנמצא בישראל ובחוץ-לארץ בנושא המפלגה הקומוניסטית הישראלית. מפריעה העובדה שהמחבר לא ראה לנכון להביא בהקדמה, או לפחות בביבליוגרפיה (שלמעשה אינה קיימת כלל, למרות שהמחבר כותב 'הערות וביבליוגרפיה'), את רשימת הארכיונים ותיאור החומר שהשתמש בו מתוכם. על כן, בלית ברירה, עלינו לפנות שוב לרשימת הקיצורים¹² כדי לברר סוגיה זו. מתברר שהמחבר עבד ב-13 ארכיונים ממלכתיים-ציבוריים ופרטיים, שניים מהם בחוץ-לארץ. אין ספק שהחשובים ביותר לעבודת מחקר על המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית הם שני הארכיונים הלאומיים: גנוך המדינה וה-PRO הבריטי. מהארכיונים הציבוריים חשובים במיוחד לעובדה זו ארכיון המפלגה הקומוניסטית הישראלית שבאפעל, ארכיון בית-ברל, מכון לבון, ארכיון יד יצחק בן-צבי וארכיון דוד בן-גוריון במכון למורשת בן-גוריון. כמו-כן חשוב הארכיון הציוני המרכזי, שמשום-מה לא מופיע ברשימה, אם כי הוא מצוטט בהערות. מהשוואה שערכנו עם המחקרים האחרים על המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית מתברר שהמחבר לא ניצל די הצורך את החומר הבריטי ובמיוחד זה של הבולשת, שפעלה רבות נגד המפלגה הקומוניסטית ואספה חומר רב על חבריה ואוהדיה. כיום ניתן גם להשתמש באוצר הבלום של ארכיון הקומאינטרן (הנמצא בשלב הקומרציאליזציה, וניתן להניח כבר עתה שחלק חשוב מהחומר שהגיע מדיווחי הסוכנים והשליחים של הקומאינטרן בארץ ובמזרח התיכון לא נמצא בשום מקום אחר, ועל כן יתכן שיתגלו בו עובדות כמוסות נוספות לאלה שהביא המחבר בספרו). חומר נוסף, חשוב במיוחד לחקר גורלם של יורדי המפלגה הקומוניסטית לברית-המועצות, נמצא בארכיון הק"ב, שטרם נפתח לציבור.

ולבסוף, המחבר עושה שימוש טוב בעיתונות המפלגה הקומוניסטית ובעיתונות

11. ראה במיוחד: " ברגר-ברזילי, הטרגדיה של המהפכה הסובייטית, תל-אביב תשכ"ט; " ברגר-ברזילי, זוהר בחצות: אסירים יהודים בצפון הסובייטי, תל-אביב 1962.

הארץ-ישראלית, ואף ניצל את בטאון היבסקציה דער עמעס למטרה זו, אם כי לא בצורה שיטתית. ושוב, חבל שהוא לא צירף את רשימת העיתונים שבהם השתמש בעבודתו. דותן כותב:

מבחינת המיתודה, עשוי הספר לעודד גישה חדשה בכתיבה על תולדות המפלגה בארץ. על הרוב תוארו אלו מנקודת-המבט של ההיסטוריה של האידיאות. ... הם [החוקרים] העדיפו להסביר מה שנתגלה להם כאילו היה תרגום ללשון המציאות של מצעים, נאומים ומאמרי עיתונות שהנקל להשיגם. כך עשו גם הסופרים המעטים שגילו עניין במפלגה הקומוניסטית בארץ-ישראל, ערבים על-פי-רוב. אין לדבר שחר. ... במקום להתמודד עם האידיאולוגיה, כאילו היא דבר לעצמו, יש להעדיף תיאור היסטורי 'טוטלי', לרבות ההקשר הרחב של הזמן והמקום, בארץ ובעולם. על החוקר לגלות כמובן זיקה לעולם האידאות, אבל בראש ובראשונה עליו להיות היסטוריון פוליטי-חברתי.¹²

הרחבנו בציטוט דברי המחבר. שהרי הם מעין 'אני-מאמין' המתודולוגי שלו בספר זה, ועל כן הם ראויים לבדיקה מדוקדקת.

קודם כל, יש לתקן עוול שעושה המחבר לחוקרי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, כולל 'הסופרים הערבים', שעסקו כביכול אך ורק באידיאולוגיה. הוא צודק אמנם בטענו ש'הצד הארגוני' החשוב בתולדות המפלגה הקומוניסטית לא פותח אצלם דיו. אך כאמור, הולזול שהוא מגלה כלפיהם אינו מוצדק כלל, מה גם שהוא עצמו, הרואה את עצמו, כאמור, כ'היסטוריון חברתי טוטאלי', לא עושה די בתחום זה. אמנם הוא מקדיש לו שניים מתוך 18 פרקי הספר - הפרק התשיעי, 'הרכב, מבנה ואידיאולוגיה' והפרק החמישה-עשר, 'הרכב, מבנה ושיטה פוליטית' (ואולי רצוי היה לאחד אותם כדי שהקורא יוכל לראות ברצף את הצד ההתפתחותי); והוא אף מביא נתונים (ושוב - חבל שהם מפוזרים ולא מרוכזים, למשל, בלוח סטטיסטי) שהצליח לאסוף במאמץ רב על המפלגה, הרכבה הלאומי, צורת גיוס החברים וכו'; אולם הוא לא 'מנצל' אותם לבניית 'פרופיל חברתי-דמוגרפי ופוליטי-רוחני' של חברי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית על השינויים שחלו בו במרוצת שנות השלושים והארבעים. נראה לנו שמהנתונים הקיימים, ובייחוד בהתחשב במספר הקטן של החברים, אפשר היה להרכיב לוח סטטיסטי מסודר של לפחות חלק מחברי המפלגה ולבדוק שאלות מרכזיות כמו שנת ומקום לידתם, מקום פעילותם, תקופת הפעילות, מין, מצב משפחתי, חלוקה מקצועית והשכלתית וכדומה יתר על כן, שאלה קרדינלית בתחום הארגוני של מפלגות קומוניסטיות - המימון - לא זכתה לבירור מלא ונוקב. כך, למשל, לא ברור אם וכיצד הגיע המימון החיצוני מהקומאינטרן ומברית-המועצות.

בתחום המתודולוגי של כתיבת 'היסטוריה פוליטית-חברתית טוטלית' חשוב במיוחד השימוש במודלים, באפיונים ובטיפולוגיות שפיתחו חוקרים חשובים של תופעת המפלגה המודרנית, כמו אוסטרונגורסקי, מיכלס, פרנץ גוימן, דיברג'ה, אקצין ואחרים. נראה שדותן כלל לא ראה כאן צורך להתבסס על מחקרים במדעי המדינה ובסוציולוגיה הפוליטית, ואף כמעט שלא עשה שימוש במחקרים הרבים העוסקים בחקר המפלגות הקומוניסטיות בעולם.

12. ש' דותן, עמ' 9-10.

ולבסוף, עניין הקשור לנקודה הקודמת. בספרו של דותן חסרה כמעט לחלוטין הבחינה ההשוואתית, שתאפשר לראות את המיוחד למפלגה הארץ-ישראלית לעומת מפלגות קומוניסטיות באירופה ובמיוחד במזרח התיכון. אלה האחרונות אמנם מוזכרות, אבל בהקשר אחד בלבד – של פעילות קומוניסטים ארץ-ישראלים בהן. בבחירת התיקוף ומבנה ספרו הלך המחבר בדרך סלולה של קודמיו. הספר מחולק לשלוש תקופות ברורות: השנים 1919–1928; 1929–1939 ו-1939–1948.¹³

התקופה הראשונה מאופיינת בלידה קשה ומוטציה כמעט בלתי פוסקת בטבע המפלגה, המבנה שלה ושמה: ממפלגה פועלית סוציאליסטית, דרך מפלגה סוציאליסטית עברית ועד למפלגה הקומוניסטית הפלסטינית. המחבר מכנה תקופה זו בצדק 'המפלגה הקומוניסטית-יהודית'.

התקופה השנייה מאופיינת במהפך לאומי חלקי, לאחר נסיונות נפל של ערביזציה בשנות העשרים, והמחבר מכנה אותה 'ערבית-יהודית', אך נראה שהשם 'יהודית-ערבית' מתאים יותר, אם להסתמך על יחסי הכוחות המספריים (רבע ערבים ושלושה רבעים יהודים).

לתקופה השלישית המחבר קורא 'סערות פוליטיות בלתי-פוסקות', כלומר, הוא מגדיר ומאפיין אותה על-פי עיקרון שונה מזה של שתי התקופות הראשונות: משברים פנימיים, סערות ופילוגים.

המחבר צירף לספרו גם מבוא היסטורי (עמ' 17–33). חלקו הראשון סוקר בקיצור את תולדות יהודי רוסיה במאה התשע-עשרה והוא קצר מדי, כוללני מדי ולא מספיק מבוסס; טוב ממנו החלק השני, הן בהתהוות התנועה הציונית-סוציאליסטית ובמיוחד פועלי-ציון, שפלג שלה יקים אחר-כך את המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית. חבל שאין בו דיון בשורשיו האידיאולוגיים של השומר-הצעיר לאחר הקמתו בגליציה, שהרי פלג אחר במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית בא משורותיו.

חבל שאין המחבר עומד בצורה ברורה וחדה על הפיצול החשוב שהתפצלו המהפכנים היהודים ברוסיה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, עקב גורמים כבדי משקל שמקורם הן בתהליכים היסטוריים ארוכי טווח והן בגורמים מידיים במציאות שנתהוותה ברוסיה בעקבות גל הפרעות המכונה 'הסופות בנגב', בראשית שנות השמונים. את הסיבות לתהליכים אלה שעברה האינטליגנציה היהודית – נטישת המסגרת הלאומית היהודית והצטרפות לתנועה המהפכנית הכללית דווקא – הסבירו שניים מפעילי התנועה הנארודניקית בשנות השבעים, א' זונדלביץ' ופ' אקסלרוד. 'עבורנו', כתב זונדלביץ', 'היהדות לא היתה תופעה הזכאית לתמיכה, לא היתה ללאומיות היהודית כל זכות קיום שהרי היסוד המלכד – הדת – היה בעינינו גורם ריאקציוני מוחלט'.¹⁴ ואילו על ההתלבטויות של המהפכנים היהודים כתב פ' אקסלרוד: 'הייתי על פרשת דרכים: בכל חריפותה עמדה בפני השאלה על כיוונו של מהלך חיי להבא – להתכונן לפעולה

13. היחיד מחוקרי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית שמציע תיקוף שונה במקצת הוא בודירי. הוא מחלק את השנים 1919–1948 לארבע תקופות: 1919–1929, 1929–1935, 1936–1942 ו-1942–1948.

14. מצוטט לפי: ב' פינקוס, יהודי רוסיה וברית-המועצות: תולדות מיעוט לאומי, קריית שדה-בוקר, 1986, עמ' 100.

מיוחדת לטובת העם היהודי, לשרש ממנו כל משפטים קדומים, להשכיל את ההמונים הרחבים, להיטיב את מצבם הדחוק, ולהשוות אותם בזכויותיהם אל היישוב הנוצרי, או להקדיש עצמי לפעולה לתועלת העם הרוסי.¹⁵

אם נחליף את 'העם הרוסי' בערביי ארץ-ישראל ונשנה את הקונסטלציה ההיסטורית, נראה שחברים יהודים במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית עמדו שוב לפני אותה דילמה של המהפכנים היהודים ברוסיה.

בחלקו הראשון של הספר (עמ' 37-130) נמצא תיאור מפורט וטוב של הגלגולים שעברה המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית בשלביה הראשונים, ביחס להקמת אחדות-העבודה בתרע"ט מצד אחד, ולמאורעות ברוסיה לאחר מהפכת אוקטובר ולקראת הקמת הקומאינטרן במרס 1919 מצד שני. הפילוג בפועל-יציון העולמית בווינה ביולי 1920, על רקע הניסיון להצטרף לקומאינטרן, היה הצעד המכריע לכינון המפלגות הקומוניסטיות היהודיות הן ברוסיה והן בארץ-ישראל. כאן היה מקום להשוות את פעילות המפלגה הקומוניסטית הרוסית והקומאינטרן בפילוגים של מפלגות סוציאליסטיות במקומות אחרים ובהקמת קבוצות קומוניסטיות חדשות במדינות אחרות. המחבר אמנם מקדיש מקום חשוב לפעילות הפלג הקומוניסטי של פועל-יציון ברוסיה ולמנהיגיו, אך הוא אינו מתייחס במידה הראויה לנושא המרכזי - מידת ההשפעה של היבסקציה על תהליך החיסול של היק"פ ושל מפלגות סוציאליסטיות יהודיות אחרות כמו הבונד ו'המאוחדים', וכן נסיונה להשפיע על מדיניות המפלגה הקומוניסטית הסובייטית ודרכה גם על הקומאינטרן בהתייחסות שלו לארץ-ישראל בכלל ולקומוניזם הישראלי בפרט. התעלמות זו מחומר של חוקרי יהודי ברית-המועצות, ובמיוחד של תולדות היבסקציה, פוגם במחקר זה של שמואל דותן גם בנקודות חשובות אחרות.

מפליא במיוחד שדותן לא מזכיר את אחד אירועים החשובים עבור המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון - ועידת עמי המזרח, שהתקיימה בעיר באקו בספטמבר 1920, בראשותם ובהשתתפותם של יהודים רבים, כמו גריגורי זינוב'יב, קארל ראדק ובלה קון (במסדרוני הוועידה אף התהלכה בדיחה שהיהודים מייצגים למעשה את כל המשלחות חוץ מהכושים, משום שלא מצאו בעיר צבע שחור בכמות מספקת).

לכל העוסקים בחקר הקומאינטרן תיראה בוודאי מוזרה קביעתו של המחבר ש'על אף גילויי ההתנגדות מצדם של הקומוניסטים היהודים, פתח הקומאינטרן במשא ומתן ענייני למדי עם הברית העולמית של פועל-יציון-שמאל'.¹⁶ במה התבטאה 'ענייניות' זו לא ברור. האמת היא שבניגוד למפלגות סוציאליסטיות אחרות, שראשי הקומאינטרן גילו כלפיהן גמישות נדירה, הרי דווקא ביחס לפועל-יציון הם היו בלתי-מתפשרים ודרשו ממנה בתוקף לבטל מיד את 'הפלסטיניזם' במצע שלה, כלומר את ארץ-ישראל כפתרון לאומי לעם היהודי.

בכל הנוגע לפעילות הקומאינטרן בארץ-ישראל באמצעות סוכניו ושליחיו למיניהם, אין המחבר מצליח לתאר בדיוק ובשלמות את 'טכניקת' הפעילות הזאת בקשר עם משרד החוץ הסובייטי מצד אחד, ועם שירותי הביטחון מצד שני. האם פעילי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית - דוגמת ולדימיר (ולא בוריס, שזה שם אביו)!

15. שם, שם.

16. ש' דותן, עמ' 74.

לוצקי, סופיה (ולא סוניה!) רוגינסקיה ויעקב (איליה) ספר (שמי)¹⁷ - נשלחו לארץ כבר כסוכנים סובייטים, או שמא גויסו לפעילות זו לאחר בואם? פתיחת הארכיונים הסובייטיים תוכל אולי לספק לנו תשובה מדויקת לשאלה זו, אך כבר מהידוע כיום ברור שלוצקי, כתלמיד באוניברסיטת רוסטוב, היה פעיל ב'תעמולה ציונית'. הוא נאסר ב־1923 וגורש מברית־המועצות לארץ־ישראל (שיטת המאסרים של חשודים, כדי להפכם מאוחר יותר לסוכנים, היתה מקובלת על הצ'קה כבר משנת 1918, ודוגמה מוקדמת לכך היא הסופר איליה ארנבורג, שנאשם בפעילות אנטי־סובייטית למען הגנרל וראנגל, ולבסוף נשלח עם דרכון סובייטי להיות עיתונאי בצרפת). המחבר כותב, ובצדק, שלוצקי היה מבין המזרחנים האנטי־ישראלים הקיצוניים ביותר גם בתקופת 'ירח הדבש' הסובייטי־ישראלי בשנים 1947-1948, שפך ארס רב נגד הציונות ומדינת ישראל במיוחד בשיא המסע האנטי־יהודי בברית־המועצות, בשנים 1949-1953. נראה שעד מותו ב־1962 לא שינה לוצקי את דעתו בנושא זה. הזוג ספר-רוגינסקיה סיימו את חייהם בצורה טראגית ביותר, כאשר הואשמו בטרורצקזום והוצאו להורג ב־1938. היה זה דווקא לוצקי שהודיע על כך ב־1956 לבנם מרטין, המתגורר בלנינגרד עד היום.¹⁸

פרשה טראגית אחרת, שזכתה לפרסום רב יותר בפובליציסטיקה ובהיסטוריוגרפיה הישראליות, היא הפילוג בגדוד העבודה והירידה של קבוצת אלקינד לברית־המועצות - כמאה מיוצאי הגדוד היגרו לשם בשנים 1926-1930, וכ־55 מהם הקימו את הקומונה 'ויו נובה'.¹⁹ המחבר מקדיש לפרשה סוערת ומעניינת זו פרק מיוחד: 'הדרך לקרים 1926-1928' (פרק ו), הוא מתאר בצורה משכנעת את מעורבותו של הגורם הסובייטי־קומואינטרני בפרשה, ומסיק נכונה שהכוונה היתה לנצל את 'יורדי הגדוד' ויורדים קומוניסטים אחרים למטרות תעמולה נגד הציונות, הן בברית־המועצות עצמה והן בחוץ־לארץ - תעמולה שתלך ותגבר בפרשת בירובידז'אן. אולם, חבל שאין הוא מקדיש מקום ליחסים שהתהוו בין קבוצת אלקינד למתיישבים היהודים האחרים בקרים, ובמיוחד להכשרות החלוציות, עד לסגירתן הסופית בשנים 1928-1929. החלק השני של הספר (עמ' 132-306) עוסק בתקופה החשובה של גדילת המפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית, במיוחד החלק הערבי בה, ממאורעות 1929 ועד מאורעות 1936-1939.

17. על המזרחנים היהודים לשעבר חברי המפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית ראה: P. Shastitko (ed.), *Slova ob uchytelyakh: Moskovskie Vostokovedy 30-60 kh godov*, Moscow 1988

18. G. Meniucci, 'The Comintern and its Agents in Mandate Palestine and Syria', Paper delivered at the 25th Annual Meeting of the Middle East Studies Association, Washington 23-26.11.1991; Idem, 'Glasnost - the Coup and Soviet Arabist Historians', *International Journal of Middle East Studies*, 4 (1992), pp. 559-577

19. ראה במיוחד: א' שפירא, 'גורלה של קבוצת אלקינד ברוסיה', *שבועות*, 1 (1973), עמ' 87-94.

שאלת הערביזציה של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, שהחלה להעסיק את הנהגתה עוד במחצית השנייה של שנות העשרים, היא ללא ספק בין המרכזיות במחקר שלפנינו. כל המחברים העוסקים בחקר הקומוניזם בארץ-ישראל הקדישו לה מקום נכבד במחקריהם, וגם שמואל דותן, מקדיש לה פרק מיוחד ומתייחס אליה רבות גם בפרקים אחרים. חשוב לזכור שהיתה זו משימה מורכבת, בעיתית ואולי אף בלתי-אפשרית, לשכן תחת קורת-גג אחת נציגי שני עמים בעלי אינטרסים מנוגדים תכלית הניגוד, ונדרש לא מעט אומץ בקרב היהודים במיוחד, אך גם בקרב הערבים, לקיים אחדות זו כמעט 'נגד הטבע'. השאיפה הפנה של ראשי הקומוניסטים היהודים, ובעיקר לחץ בלתי-פוסק של הקומאינטרן פעלו להגברת המאמץ לגייס חברים חדשים מקרב האוכלוסיה הערבית, בעיקר העירונית. כאן היה אולי מקום להשוות את דרכי התעמולה של המפלגה בשפות עברית ויידיש, מצד אחד, ובערבית מצד שני, כדי לראות את ההבדלים המשמעותיים הקיימים לעתים קרובות ביניהן. אולם המחבר, שכבר קבע בהקדמה - כאמור, בלי להראות על סמך מה²⁰ - שהחומר הערבי היווה רק בין שניים לעשרה אחוזים מכלל חומר התעמולה הקומוניסטי בארץ-ישראל בשנים 1919-1948, הסיק מכך, כנראה, שמשקלו המועט אינו מחייבו לערוך השוואה כזאת. בחלקו השלישי של הספר הוא מתקן במקצת את המעוות, ואכן עורך השוואה כזו, אך לא בצורה שיטתית. בהקשר זה, הוא כותב, ובצדק, שלא כל פעילי המפלגה היהודים הסכימו לקו הערביזציה הרשמי של המפלגה. הוא מביא דוגמה אחת בלבד, אם כי חשובה מאוד, של מזכיר פק"פ בתל-אביב, אריה לב (משה גוי), מלוחמי ספרד הנועזים. והוא מוסיף: 'היה זה ודאי אחד המקרים הנדירים עד מאד שהוועד המרכזי מצא את עצמו בעימות ישיר עם אישיות מרכזית במפלגה'²¹ [ההדגשה שלי - ב"פ]. ונשאלת השאלה, האומנם?

נושא חשוב אחר בחלק השני (וכן בפרק החמישה-עשר בחלק השלישי), השייך לתחום האנליטי המצומצם מדי בספר, לפי טעמנו, הוא השאלה המרכזית: מי הצטרף למפלגה ומדוע. שאלה זו רלוונטית במיוחד לחלק היהודי במפלגה, בשל העובדה שברית-המועצות והקומאינטרן נלחמו מלחמת חורמה רוויית דם וסבל בל יתואר נגד התנועה הציונית, ו'מטבע הדברים' גם נגד הנהגתו הציונית של היישוב. המחבר מביא חמישה גורמי יסוד שהשפיעו על ההצטרפות למפלגה הקומוניסטית, כולל הצטרפותם של יוצאי המפלגות הציוניות: 1. הדוגמה החיה, כלומר ברית-המועצות, המדינה הסוציאליסטית הראשונה, היתה מקור השראה ומוקד משיכה שלא עמדו לרשותה של שום אידיאולוגיה מתקדמת אחרת; 2. האנטי-אימפריאליזם הקיצוני של ברית-המועצות והקומאינטרן; 3. זיקה לרוסיה (ניתן היה לאחד סעיף זה עם הראשון); 4. גאוות השייכות לתנועה בינלאומית; 5. תמיכה באינטרנציונליזם והרגשה של 'אריסטוקרטיזם רוחני'.

ניתן היה, כמובן, להוסיף גורמים לא מבוטלים אחרים, כגון האכזבה והייאוש מהפתרון הציוני, בשל קצב הבנייה האיטי בארץ-ישראל וקשיי ההגירה אליה, ועוד

20. ניתן היה, כמובן, לערוך רשימת פרסומים שתכלול עלונים, כרוזים, כתבות בעיתונות וכד'.

21. ש' דותן, עמ' 195.

יותר משום שמדובר ב'אידיאולוגיה זעיר-בורגנית', מציאת פתרון לאומי אלטרנטיבי דוגמת בירובידז'אן, ואולי גם 'תכונת אופי' לאומית-יהודית - שהתהוותה במשך קונסטלציה היסטורית ארוכת ימים בתפוצות וגם הועברה, חלקית לפחות, לארץ-ישראל - של רדיקליזם ונטייה בלתי-פוסקת לקיצוניות.

פרשת בירובידז'אן, החשובה גם מבחינת יחסו של הקומוניזם הארץ-ישראלי אליה, כפי שצוין כבר לעיל, זוכה אמנם להתייחסות נרחבת של המחבר, אולם שוב, החלק הסובייטי בה אינו נחקר בצורה מספקת. שמואל דותן מתבסס למעשה רק על שני ספרים: אחד כללי - של הדמוגרף יעקב לשצ'ינסקי,²² והשני ספציפי - של יעקב לבכי, שיש בו פרטים רבים, אבל צד הניתוח בו די בעייתי. דותן אינו מתייחס כלל למחקריהם של חיים סלובס,²³ שמואל אברמסקי²⁴ (המופיע במחקרו כקומוניסט נלווה) ואחרים.²⁵ הרעיון של הפניית היהודים, כולל החברים היהודים במפלגה, לברית-המועצות, כפתרון 'אידיאלי' של הבעיה הלאומית היהודית, לא יכול שלא לערער את יסודותיו של 'הקומוניזם היהודי' בארץ-ישראל, ובמיוחד לאור התמיכה הנלהבת שזכה לה דווקא מצד הערבים. המחבר לא מבהיר כלל מה היתה המדיניות הסובייטית בנושא זה של הבאת קומוניסטים יהודים מרחבי העולם לברית-המועצות, שהרי לבד מארץ-ישראל נערכה למען בירובידז'אן פעילות קומוניסטית ישירה או עקיפה בכל רחבי העולם - מדרום-אפריקה ודרום אמריקה ועד אוסטרליה; אולם הוא מציין, בצדק, שפעילות זו הביאה להתרוקנות המפלגה בארץ-ישראל, ועל כן הוחלט ב-1932 להפסיקה. ייתכן מאוד - והנושא דורש בדיקה בארכיונים הסובייטיים לשעבר - שגם ברית-המועצות לא היתה מעוניינת יותר בהגירת יהודים אליה מכל רחבי העולם, בשל התמורות במדיניותה הלאומית בשנות השלושים.

פרשה חשובה נוספת המתוארת בחלקו השני של הספר היא התגייסות היישוב ויהודי התפוצות לצד המחנה הרפובליקני במלחמת האזרחים בספרד בשנים 1936-1939. המחבר אמנם אסף כמות מרשימה של עדויות ואף התבסס על חלק מהחומר הרב שפורסם בעולם בנושא זה, אך הוא לא עיין די בחומר חשוב נוסף.²⁶ חשוב לציין

22. 'לשצ'ינסקי, היהודים ברוסיה הסובייטית, תל-אביב 1940.

23. ח' סלובס, ממלכתיות יהודית בברית-המועצות: יובלה של בירובידז'אן, תל-אביב 1980.

24. L. Kochan (ed.), *The Jews in Soviet Russia since 1917*, London 1978.

25. ראה, למשל, ספר הזכרונות והתיעוד החשוב של ח' מאלטינסקי, דער מאסקווער משפט איבער די בירובידזשאנער, תל-אביב 1981; א' רוזנטל-שניידרמן, נפתולי דרכים, תל-אביב 1970-1989, 3 כרכים.

26. ד"ר יוסף טוד (ולא סוק, כפי שכותב המחבר), מעובדי הארכיון הסוציאליסטי האוסטרי ולוחם הבריגדות הבינלאומיות, ערך בהדרכתו (לאחר עלייתו ארצה) באוניברסיטה העברית מחקר על השתתפותם של היהודים במלחמת ספרד. במסגרת זו הוא גם הכין רשימה שמית של כל הלוחמים היהודים. חבל ששמואל דותן הסתפק רק בתקציר שהופיע בשער ולא במאמרו החשוב ובחומר שהשאיר, הנמצא במכון לבון בתל-אביב. ראה: J. Toch, 'Juden in spanischen Krieg, 1936-1939', *Zeit Geschite Heft*, 7 (1974) כמובן ראה: א' ניצן, 'המתנדבים הארץ-ישראליים בבריגדות הבינלאומיות בספרד 1936-1939', עבודה לתואר M.A., אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1989; ר' לוי, הישרים היו איתה: ספרד

שכעשרים אחוז מכלל 40,000 המתנדבים מרחבי העולם בבריגדות הבינלאומיות (חלק מהמתנדבים, ובעיקר היועצים הסובייטים, שירתו באופן ישיר בצבא הרפובליקני הספרדי ולא בבריגדות) היו יהודים: 7,758 רק בבריגדות, ועוד כמה מאות במסגרות הכלליות של הצבא (מקום שני אחרי המתנדבים מצרפת - 8,500 במספר). היות שדותן עוסק במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, חשוב במיוחד הבטליון על-שם נפתלי בוטוויין (הנחשב לגיבור בקרב הקומוניסטים היהודים, כפי שהרש לקרט נחשב בקרב מפלגת הבונד. הוא חיסל מלשין בקרב המפלגה הקומוניסטית הפולנית והוצא להורג ב-1925), שהיה חלק מהבריגדה ה-13 על-שם דומברובסקי, והאימונים וחי התרבות בו התנהלו ביידיש. המחבר מציין ש-160 ישראלים שירתו בספרד, אולם לפי נתונים אחרים מדובר בכ-250 איש. בניגוד ללוחמים היהודים בבריגדות הבינלאומיות מהתפוצות - שרק בחלקם היו קומוניסטים או פרו-קומוניסטים, חלקם האחר התגייסו או הלכו ללוחם בספרד מחוסר ברירה (אלה שגורשו מצרפת וכד') - הרי שהארץ-ישראלים כפי שמציין המחבר בצדק היו רובם ככולם קומוניסטים או אהדי המפלגה.²⁷ מיעוט הערבים בקרב המתנדבים מארץ-ישראל (שני ערבים ושני ארמנים) מעיד לא רק על התנדבות מצומצמת בקרבם, אלא גם לא פחות, על העובדה הפרוזאית שללא רדיפות הבריטים את הקומוניסטים בארץ היה בוודאי גם מספר המתנדבים היהודים נמוך יותר, שהרי הנהגת היישוב לא קיבלה באהדה תופעה זו של התנדבות ב'חזיתות זרות', כאשר כל הכוחות היו נחוצים בארץ-ישראל.

החלק השלישי של הספר, העוסק בשנים 1939-1948 (עמ' 309-516), הוא הבעיית במיוחד. לעתים מתקבל הרושם שהמחבר - כמו אותו שוליית קוסם ביצירתו של פול דיוקא - נופל קורבן ל'יסודות הטבע', כלומר לכמות החומר שאסף, וקשה לו להיפרד מחלק ממנו, ועל כן הוא אינו מבדיל בחשיבותו היחסית של כל נושא ונושא. יוצא שעל 'הסטודנט הצנוע' מהאוניברסיטה העברית, שמואל אטינגר, הוא אומר ש'אומץ לבו ... הוא ודאי עניין שבאופי (הנחקרים כולם מסרו כי ראו אותו משתתף בפעולות רבות, לרבות חלוקת כרוזים)' - ובכן כך!²⁸ בשל שפע היצירתיות התיאורטית והדוגמטית להפליא בתקופה קצרה יחסית הפך אטינגר לדמות מרכזית בספר, לא רק כפעיל בסיעתו 'הקומוניסטים העברים' אלא במפלגה כולה, ומספר האזכורים שלו מגיע ל-74, בעת שמנהיגי המפלגה האמיתיים זכו לפחות: מוסא זכה רק ל-48, מיקונים ל-68, ואילו מאיר וילנר ל-36 אזכורים בלבד.

פוגמת יותר היא שאיפתו של המחבר להדהים את הקורא, שבשמה הוא 'מבשל' פרשה אלה ג'ון לה'קארה, שהובאה לידיעתו בסיוע נדיב של הסופר חיים באר, של שני 'אחים מרגלים ורוצחי המונים'. מדובר בליאוניד (שמו האמיתי נאום [נחום]

D. Diamant, *Combattants Juifs dans l'armée republicaine espagnole, 1936-1939*, Paris 1979; ובמיוחד: 1987; תל-אביב 1939-1936, חומר חשוב נמצא, כמוכן, במוסקוה, אולם גם במערב, ובמיוחד בארכיון המפלגה הקומוניסטית הצרפתית באיברי (ליד פריס).
 27. חבל שהמחבר לא ערך רשימה שמית כדי לבחון ביתר דיוק ופרוטרוט את מוצאם המפלגתי, המקצועי, ההשכלתי ועוד.
 28. ש' דותן, עמ' 383.

איסקוביץ) אייטינגון, רבי-המרגלים הסובייטי, ו'אחיו' הפסיכולוג הירושלמי מקס אייטינגון. המחבר יודע לספר ש'עם אלפי הנרצחים על-ידיו [של נאום אייטינגון] נמנו גם מאות יהודים'. אולם בעמוד הבא הוא מציין: 'אף אחד מקרבנותיה של חבורת הרוצחים לא היה ציוני, ולהוציא טרוצקי ובנו גם לא היו יהודים' [ההדגשה שלי ב"פ].²⁹ כל הסיפור מבוסס על מעט עובדות, על ספרות, לאו דווקא המהימנה ביותר, ועל ספקולציות לרוב. וכל זה במסגרת הדיון בהרכב ובמבנה המפלגה. מה הן, אם כן, העובדות לאשורן?³⁰ נאום אייטינגון נולד, כנראה, ב-1899, וב-1919 נתקבל כחבר המפלגה הקומוניסטית ונקלט לעבודה בצ'קה בידי פליקס דזירז'ינסקי, שהעריך את כישוריו. הוא נשלח ללמוד באקדמיה הצבאית הסובייטית על-שם פרוזנה, סיים אותה ב-1925, ומאז ועד 1941 עסק בפעילות מבצעית של הגפ"א בחוץ-לארץ (סין, ארצות-הברית, ספרד, מקסיקו וכו'). בכוחות עצמו למד ארבע שפות: צרפתית, ספרדית, אנגלית, גרמנית. אייטינגון (תחת השם גנרל ליאוניד קוטוב) הצטיין בהנהגת מלחמה פרטיזנית מאחורי קווי האויב, תחילה במלחמת האזרחים בספרד ואחר-כך במלחמת העולם השנייה. הצלחתו הגדולה בקריירה עשירה כסוכן שירותי הביטחון הסובייטיים היתה ללא ספק הכנת ההתנקשות במשפחתו של טרוצקי בעזרת רמון מרקדר, קצין בצבא הרפובליקני הספרדי ובנה של המאהבת של אייטינגון, קארודד מרקדר (לא ברור אם זו מקריות שדווקא יהודים כה רבים עסקו בהכנת ההתנקשויות במשפחת טרוצקי). ב-9 ביולי 1945 התמנה אייטינגון לגנרל-מאיר בשירותי הנקוויד, ועד למאסרו ב-1952 הוא נשאר אולי היהודי היחיד בהם; זוהי תקופת חיסול ה'נוכחות' היהודית במיניסטריונים הרגישים. אייטינגון היה אסור 12 שנים ולא זכה לרהביליטציה בתקופת חרושצ'וב. דותן כותב עליו: 'האם אפשר שלא היה רוצח מן השורה אלא מתכנן? האם הסתייע בתורת הנפש כדי לגבור על קרבנותיו? לרוע המזל לא נוכל להשיב על שאלה זו'. הוא גם מסכם ש'אכן לא היה אחיו של הפסיכואנליסט הירושלמי. דומה שהיה שוני בשני אלו'.³¹ הארכנוו בתיאור פרשה זו בשל היותה אחת הדוגמאות הגורעות מאופיו המדעי של הספר.

בחלקו השלישי של הספר דן המחבר גם בסוגיות חשובות באמת כמו הסכם מולוטוב-ריבנטרופ מ-23 באוגוסט 1939, והידידות הסובייטית-נאצית שהיתה כעין תופעה 'נגד הטבע' במלוא מובן המלה, הדהימה את המפלגות הקומוניסטיות בעולם וגם גרמה למבוכה ולמשברים בקרב פעיליהן ולאקרובטיקה דיאלקטית בקרב ההנהגות.

29. שם, עמ' 385.

30. D. Volkogonov, *Trotsky, Politichesky portret*, II, Moscow 1992, pp. 298-345. המחבר ראיין את בנו של אייטינגון, פרופ' ולדימיר אייטינגון. וראה: Ch. Andrew & O. Gordoevsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operation from Lenin to Gorbachov*, London 1990. מבין הספרים והמאמרים הרבים המתפרסמים בשנים האחרונות בברית-המועצות לשעבר, הדשים ללא סוף בפרשיות הקשורות לשירותי הביטחון הסובייטיים, יש להתייחס באמון גבוה (אם כי לא מלא) להיסטוריון הגנרל דמיטרי וולקוגונוב, שהוא ביוגרף של סטלין, לנין וטרוצקי ומקדיש מקום חשוב לנאום [נחום] אייטינגון.

31. ש' דותן, עמ' 386.

כיצד, אם כן, הגיבה על כך המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, שהיתה צריכה להיות רגישה לנושא זה הרבה יותר משאר המפלגות הקומוניסטיות בעולם? המחבר מציין בצדק ש'ההסכם הזה היה המאורע בעל ההשפעה הגדולה ביותר בתולדות פק"פ עד לאותה שעה, עז רושם בהרבה מן הערביזציה'.³² אולם בהמשך, בנסותו להסביר על רגל אחת את הסיבות למפנה במדיניות החוץ הסובייטית, הוא מסתבך בדיונים 'פילוסופיים' מפוקפקים דוגמת הטיעון הבא: 'הכוונה היא לאופן שבו נוהגים הקומוניסטים להתבונן במציאות, לנטייתם לגלות בוז לעובדות. לכשרונם ... להציב כנגד עולם המציאות עולם שכל-כולו תוצאה של גישתם הסובייקטיביות להיסטוריה, אף שהיא מתוארת על-ידם כאובייקטיביות'.³³ מדיניות החוץ של סטלין במחצית השנייה של שנות השלושים היתה ללא ספק מוטעית מבחינת האינטרסים החיוניים של ברית-המועצות לטווח הארוך, אבל אין לכך כל קשר לנטייתם כביכול של הקומוניסטים להתבונן כך במציאות. למעשה לא מצאנו בפרק 13 תיאור או הסבר משביע רצון לביטויי אותו משבר 'עז רושם יותר מהערביזציה', חוץ מ'קרע תורני' במפלגה, שהושפעה מגורמי פנים-מפלגתיים בארץ-ישראל ולא רק מברית-המועצות ומדיניות החוץ שלה.

הקשרים בין המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית ובין ברית-המועצות והקומאינטרן (עד לפיזורו של זה האחרון ב-1943) בעת המלחמה ואחריה הם ללא ספק אחת הסוגיות החשובות והמעניינות ביותר בספר. בשל קוצר היריעה לא נוכל להתייחס לכל ההיבטים המורכבים בהתייחסות הקומוניסטים הארץ-ישראלים (ובמיוחד היהודים) לפעילות מפלגתם ב'ליגה וי', לקשריה עם הוועד היהודי האנטי-פשיסטי, שפעל בברית-המועצות בשנים 1948-1949, ולבסוף למעורבותה של המפלגה הקומוניסטית במפנה שחל במדיניות הסובייטית כלפי היישוב בשנים 1947-1949.

פעילותה של המפלגה הקומוניסטית ב'ליגה וי' - הן של חברים פעילים בה כמו רות לוביץ, והן של גלויים לה, דוגמת הסופר היהודי-גרמני הפליט בארץ-ישראל ארנולד צווייג - לא היתה יוצאת דופן בתקופה זו של שיתוף פעולה קומוניסטי עם כוחות סוציאליסטיים ודמוקרטיים, פוליטיים וציבוריים, בעולם. עם זאת, היתה משמעות חשובה לשיתוף הפעולה של הקומוניזם הארץ-ישראלי עם מפלגות ציוניות, מהשומר-הצעיר ופועלי-ציון-שמאל ועד מפא"י.

32. שם, עמ' 310.

33. שם, עמ' 311. בהקשר זה כדאי לציין שהמחבר גם עוסק, ללא כל צורך, בהנחות יסוד לא בדוקות, דוגמת: 'לא מן הנמנע שפיקוד הצבא הסובייטי חוסל כיוון שהתנגד להתקרבות לגרמניה', או 'הטענה הסובייטית שעלה בידי השלטונות הפולנים להחדיר מודיעים לתוכה היא אנטישמית' (שם, עמ' 313). או טענה מוזרה ולא מבוססת ש'25 שנה אחר-כך עודדה ברית-המועצות את גרמניה לתקוף את פולין' (עמ' 315) - כאשר ידוע מן התיעוד הארכיוני ומפעילותו של שגריר גרמניה במוסקווה, פון שולנבורג, ב-1939, שהמצב היה בדיוק הפוך, וזאת היתה גרמניה שלחצה על ברית-המועצות 'לקחת את חלקה' של פולין. ראה: B. Wegner (ed.), *Zwei Wege Nach Moskau*, Munchen-Zurich 1991; M. Semiriaga, *Tainy Stalinskoi diplomatii, 1939-1941*, Moscow 1992

המחבר לא ניצל את החומר הרב יחסית על יחסי ברית-המועצות עם היישוב בתקופת המלחמה ואחריה כדי לבחון את מקומה של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית במרקם מורכב ומתהווה זה, ועל כן הוא אינו יכול גם להסיק מסקנות ברורות וחד-משמעיות לגבי המשקל וההשפעה של המפלגה על קביעת המדיניות הסובייטית בנושא זה. ברור שמשקל זה היה שולי לחלוטין, כך שרברבנותו של שמואל מיקונים על השפעתה כביכול, אין לה בסיס עובדתי כלשהו.

דו"תן מקדיש בספרו מקום חשוב לעניין המפנה שחל במדיניות החוץ הסובייטית כלפי היישוב ב-1947, אך אינו דן בכך מפרספקטיבה היסטורית ומבחינת ההתפתחות המעניינת והחשובה שחלה בזמן מלחמת העולם השנייה ואחריה. קביעתו החד-משמעית שנאמו של גרומיקו זיכה את הציונות בהכרה סובייטית מלאה ומחלטת³⁴ היא קונטרברסלית ביותר: סטלין והשלטון הסובייטי לא עשו 'רוויזיה קורעת לב' ביחס לתנועה הציונית, לאחר שמאז הקמת המפלגה הבולשביקית ב-1903 נלחמו נגדה מלחמת חרמה; למעשה אם יורשה לי לצטט את עצמי, 'בדיקה יסודית ובלתי-משוחדת של מדיניות ברית-המועצות כלפי היהדות, הציונות וישראל בשנים 1945-1948 אינה מצביעה על קיום מפנה במדיניות, במובן של רוויזיה יסודית וקבלת מדיניות חדשה, מאחר שמטרותיו של סטלין לטווח ארוך, בכל הנוגע לפתרון השאלה היהודית, לא השתנו כלל ורק ביצוע המטרות נדחה. לא נערכה רוויזיה אידיאולוגית ביחס לציונות, אך הייתה התעלמות מעצם קיומה, לתקופה קצרה. ההכרה ביישוב כבתנועת שחרור לאומי לא יצרה מפנה ביחס אליו. היחס שונה מטעמים פרגמטיים מרכזיים ומתוך הכרה כי "הסוס הטרויאני היהודי" במזרח התיכון - כפי שכוודאי נחשב היישוב בעיני ההנהגה הסובייטית - יוכל לשרת היטב את האינטרסים הסובייטים למשך זמן מוגבל'.³⁵

ולבסוף, החלק הפחות נעים בכתיבת הביקורת על ספרו של דו"תן: אי הדיוקים, השיבושים, השגיאות הרבות מדי הנובעות מחוסר בדיקה קפדנית בשלב העריכה. ציינו כבר את שיבושי השמות, וניתן להוסיף שיבושים בתאריכים ובהחלפת מושגים, דוגמת תהליכי 'גרמניזציה' במקום 'סובייטיזציה' (עמ' 517), רישום בהערות 'מלחמה וקרע' במקום 'משבר וקרע' (עמ' 517) וכדומה.

אבל יש טעויות רציניות יותר, שעלולות להטעות את הקוראים ובמיוחד את הסטודנטים שאינם בקיאים בנושא. נביא כאן מספר דוגמאות בלבד:

1. המחבר מציין שבקיץ 1917 היו במפלגה הבולשביקית 25,000 חברים (עמ' 19), בעוד שבספרו של ל' שפירא, המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, שהוא מסתמך עליו הרבה, נאמר במפורש שבפברואר היו כ-24,000 חברים ובאוגוסט כבר היו 200,000;

2. דו"תן מתאר את ניקולאי אוטין כאנרכיסט, עוזרו של 'האנטישמי בקונין' (עמ' 18),

34. ש' דו"תן, עמ' 487.

35. ב' פינקוס (עורך), יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948, קריית שדה-בוקר 1987, עמ' 31.

- ולמעשה אוטין היה דווקא ממקורביו של קרל מרקס מאויביו המושבעים של בקונין באינטרנציונאל הסוציאליסטי הראשון (עמ' 18);
3. המחבר כותב שסברדלוב היה יו"ר הוועד המרכזי של קונגרס הסובייטים (עמ' 20); למעשה צריך להיות הוועד הפועל המרכזי (שהרי הוועד המרכזי הוא מוסד מפלגתי ואילו השני מוסד מדינתי);
4. משום־מה מתאר המחבר את אלכסנדרה קולונטאי כסופרת ואף כבולשביקית קיצונית, בשעה שקיצוניותה התבטאה בעיקר בתחום הגישה לאהבה חופשית ולמבנה המשפחה המהפכנית;
5. המשורר הרוסי הדגול אלכסנדר בלוק, שהיה סלבופיל, מיסטיקן וסימבוליסט, הפך אצל המחבר (עמ' 128) לסוציאליסט שמאלי, כנראה משום שבפואמות הגדולות שלו 'ה-12' ו'סקיתים' (שנכתבו לאחר המהפכה הבולשביקית) קיימת התפעלות מהמהפכה כ'קטקליזם קוסמי' שיטהר את רוסיה ממחלותיה ומפגמיה;
6. באמצעות הסקת מסקנות נסיבתיות הופך המחבר את דוד בן-גוריון למעין סוכן הבולשת הבריטית (עמ' 202), כביכול משום שגם הוא וגם הבריטים נלחמו נגד המפלגה הקומוניסטית בארץ-ישראל;
7. המחבר כותב שפנחס חפץ, מיורדי ארץ-ישראל לבירוֹבִידוֹאן, התאבד ב־1948 'עיוור ומיואש', לאחר שנדחתה בקשתו לקבל אשרת יציאה לישראל (עמ' 519), בעוד שמרדכי נמיר, הציר השני של ישראל בברית-המועצות, מספר בספרו³⁶ שחפץ ביקר בצירות בראשית 1949, שוחח עם גולדה מאיר וביקש שיעזרו לו לחזור לישראל.
- דותן כותב כי 'הסיכום המלא שלא סיפרנו יינתן בסוף הספר השני, שיוקדש למפלגה הקומוניסטית בארבעים שנותיה הראשונות של מדינת ישראל'.³⁷ וחבל, שהרי כבר עברו שנתיים מאז פרסום הכרך הראשון, והכרך השני טרם ראה אור. לשם מה להחזיק את ציבור הקוראים במתח כה רב זמן כה ממושך – והרי כל כרך מהווה יחידה בפני עצמה? ומכאן גם רצוי היה לצרף ביבליוגרפיה לכרך זה.
- עם כל הליקויים אפשר בהחלט לקבוע ששמואל דותן כתב ספר חשוב המבוסס על חומר עשיר ורב גוני, המהווה צעד גדול קדימה בהשוואה למחקרים אחרים על תולדות המפלגה הקומוניסטית בארץ-ישראל.

36. מ' נמיר, שליחות במוסקבה: ירח דבש ושנות זעם, תל-אביב 1971, עמ' 72, 124-126,

133.

37. ש' דותן, עמ' 517.